

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0531
спеціальності 053– Психологія

Бадя Олена Миколаївна

Керівник: д.пед.н., професор Гура О. І.

Рецензент: д.психол.н., професор Ткалич М.Г.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«_____» _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Бадя Олена Миколаївна

Тема роботи Психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді

керівник роботи Гура О.І. д.пед.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 884-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми розвитку етичної свідомості та його психологічних чинників у студентському віці; розглянути питання функціонування етичної свідомості; обґрунтувати та розробити модель розвитку етичної свідомості студентської молоді; визначити психологічні чинники розвиненості етичної свідомості студентів.

5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Гура О.І., професор		
Розділ 1	Гура О.І., професор		
Розділ 2	Гура О.І., професор		
Розділ 3	Гура О.І., професор		
Висновки	Гура О.І., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ О. М. Бадя

Керівник роботи _____ О.І. Гура

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 49 с., 1 таблиця, 38 джерел.

Об'єкт дослідження – етична свідомість студентської молоді.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової психолого-педагогічної та філософської літератури емпіричні: опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності (авт. І. Кочарян); методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л. Анциферової); «Шкала совісності» (авт. В. Мельніков, Л. Ямпольський); методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В. Карандашева); методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл); опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О. Макушиної); метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В. Петренка); математико-статистичні методи обробки експериментальних даних.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці засобів психологічного впливу з метою розвитку моральності та етичної свідомості.

ЕТИКА, МОРАЛЬ, ЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ, МОРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ,
МОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА, СТУДЕНТСЬКИЙ ВІК.

SUMMARY

Badia O. M. Psychological Factors of Development of Ethical Consciousness of Student Youth.

The qualification work consists of an introduction, 2 parts, findings, a list of references (38 items).

The current socio-political and economic situation in our country is such that the interests of national security, social and cultural well-being urgently require addressing the problem of the moral revival of the individual, the development of his ethical consciousness. Ethical consciousness determines the character of a person's ethical relations, his moral position, actions and behavior in general.

The purpose of the research is theoretical substantiation and experimental research of psychological factors in the development of ethical consciousness of student youth.

The research tasks:

1) to carry out a theoretical analysis of approaches to the study of the problem of the development of ethical consciousness and its psychological factors in student age;

2) consider the issue of the functioning of ethical consciousness;

3) justify and develop a model for the development of the ethical consciousness of student youth;

4) to determine the psychological factors of the development of students' ethical consciousness.

The object of research is the ethical consciousness of student youth.

The subject of the research is psychological factors in the development of ethical consciousness of student youth.

Part 1 "Theoretical basis of the research of the ethical awareness of personality" theoretical approaches to defining the concept of "ethical consciousness" were analyzed; the question of the functioning of ethical consciousness is considered.

Part 2 “Experimental study of the features of the development of ethical awareness in youth students” a model for the development of the ethical consciousness of student youth was developed; the psychological factors of the development of the ethical consciousness of student youth are determined.

The practical significance of the obtained research results lies in the development of means of psychological influence in order to develop morality and ethical consciousness.

Keywords: ethics, morality, ethical awareness, moral activity, moral behavior, student age.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	10
1.1. Теоретичні підходи до визначення поняття «етична свідомість».....	10
1.2. Питання функціонування етичної свідомості.....	16
1.3. Обґрунтування психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	27
2.1. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді.....	27
2.2. Визначення психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді	33
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46

ВСТУП

Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація, що склалася в нашій країні, така, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя настійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості. Етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому.

Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що обґрунтування та дослідження поняття «етична свідомість» було започатковано В. Кобляковим у межах соціальної філософії. Упровадження та обґрунтування категорії етичної свідомості до понятійного апарату сучасної психологічної науки було здійснено А. Арсеньєвим, А. Безуховим, В. Турбан. Теоретичні аспекти зазначеного феномена висвітлено в дослідженні С. Максименка, в якому в рамках генетичної психології було розкрито передумови формування етико-моральних якостей особистості. Ю. Швалбом конкретизовані рефлексивні характеристики свідомості в процесі діяльності цілепокладання; Г. Баллом із раціогуманістичних позицій проаналізовано взаємодію добра і зла в соціальній поведінці. Досліджено вплив архетипів свідомості на становлення етичних образів у свідомості особистості (Т. Яценко), а також – розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості (І. Булах; Р. Павелків; М. Савчин), морально-ціннісну сферу свідомості студента та моральний вибір студента (В. Бездухов, Т. Жирнова), моральну стійкість особистості (В. Чудновський). Л. Антілоговою встановлено, що розвиток етичної свідомості особистості забезпечується дієвістю таких психологічних механізмів, як альтруїзм, емпатія, ідентифікація, прийняття й освоєння ролей, адаптація та самооцінка. Дослідження етичної свідомості зарубіжних науковців представлені у світлі вивчення проблеми прийняття вольових моральних рішень (К. Аллен, В. Валах, С. Франклін), міждисциплінарним дослідженням раннього етичного розвитку і

освіти дітей (І. Поллард), вивченням етичної свідомості приватних та корпоративних юристів (Р. Мурхед, В. Хіншлі).

Водночас, у психолого-педагогічних працях відзначається дефіцит як експериментальних досліджень, так і теоретичних концепцій у вивченні етичної свідомості, зокрема психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. В умовах освітньої практики ця проблема є особливо значущою, адже в студентському середовищі присутні такі явища, як криза соціальної, особистісної та духовної ідентичності, що веде до втрати сенсу життя, зниження цінності праці як способу самореалізації особистості, ігнорування соціальних норм поведінки, споживчий погляд на освіту, перебільшення ролі матеріальних потреб, асоціальні види діяльності. Визначення та дослідження психологічних чинників розвитку етичної свідомості сприятиме більш глибокому розумінню процесу її розвитку, створить теоретичні підстави для розробки практичних заходів цілеспрямованого розвитку етичної свідомості в студентському віці – у період оволодіння юнацтвом повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: цивільних, сімейних, професійно-трудова.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді».

Об'єкт дослідження – етична свідомість студентської молоді.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному дослідженні психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Згідно з поставленою метою були визначені основні завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми розвитку етичної свідомості та його психологічних чинників у студентському віці.

2. Розглянути питання функціонування етичної свідомості.

3. Обґрунтувати та розробити модель розвитку етичної свідомості студентської молоді.

4. Визначити психологічні чинники розвиненості етичної свідомості студентів.

Теоретико-методологічними засадами дослідження виступають загально-психологічні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності (К. Абульханова-Славська; О. Асмолов; Г. Балл; А. Брушлінський; Г. Костюк; С. Максименко; В. Моляко; В. Рибалка; С. Рубінштейн; В. Семиченко; В. Татенко; Т. Яценко); основні положення психологічних теорій свідомості (Б. Ананьєв; Л. Виготський; В. Зінченко; О. Леонтьєв; В. Петренко; Ю. Швалб); філософські концепції етики (А. Гусейнов; О. Дробницький; Л. Максимов; В. Малахов; П. Рікер; О. Титаренко); загальні теоретичні концепції становлення моралі, моральної свідомості та самосвідомості в онтогенезі (М. Боришевський; І. Булах; К. Гілліган; Л. Колберг; Р. Павелквіч; Ж. Піаже; М. Савчин; Є. Субботський; В. Чудновський; С. Якобсон; та ін.); концептуальні засади дослідження етичної свідомості (А. Бездухов; В. Турбан).

Методи дослідження:

- теоретичні: теоретико-методологічний аналіз сучасного стану досліджуваної проблеми; систематизація та узагальнення наукової психолого-педагогічної та філософської літератури з проблеми дослідження;

- емпіричні: з метою встановлення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді реалізувалось дослідження за такими стандартизованими методиками: опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності (авт. І. Кочарян) з метою встановлення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді; методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л. Анциферової); «Шкала совісності» (авт. В. Мельніков, Л. Ямпольський) задля з'ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог; методика для вивчення цінностей

особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В. Карандашева); методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл); опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О. Макушиної) з метою виявлення прагнення до автономії; метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В. Петренка) для вивчення емоційного ставлення до категорій етики; математико-статистичні методи обробки експериментальних даних.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні уявлень про психологічну феноменологію етичної свідомості, зокрема студентської молоді; у розширенні наукових знань про структуру та психологічні фактори етичної свідомості; у визначенні динаміки розвитку етичної свідомості особистості в період здобуття вищої освіти; в обґрунтуванні доцільності цілеспрямованого розвитку етичної свідомості особистості в умовах навчання у вищій школі.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці засобів психологічного впливу з метою розвитку моральності та етичної свідомості.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Теоретичні підходи до визначення поняття «етична свідомість»

У межах філософії етична свідомість вивчалась В. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку); О. Титаренком, П. Ландесманом (визначення структур етичної свідомості); Ю. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані).

У психологічній науці дослідженням етичної свідомості займалися: В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А. Бездухов; (етична свідомість вчителя); Л. :Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хіншлі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів).

Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях Г. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності цілепокладання); І. Булах; Р. Павелківа; М. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етичної свідомості особистості, у наукових працях майже не приділяється увага специфіці її функціонування, а представлені в науковій літературі моделі етичної свідомості відрізняються за структурою та змістовним наповненням. Прояснення цих питань виступає необхідною умовою для створення цілісної моделі етичної свідомості особистості та розробки психологічних методів її розвитку.

Філософські та психологічні погляди на «етику» і «мораль» в історичному поступі науки демонструють чималий досвід осмислення цих категорій та дають широке охоплення всього етико-морального простору, демонструючи різні грані і можливості для практичного дослідження. Історично розмежування понять етики і моралі пов'язано з розрізненням, з одного боку, дисциплінарно оформлених життєвих учинь (етика), а з іншого – сукупності особливих регулятивних норм і принципів, що становлять зміст етичних учинь, які склалися і функціонували в реальних соціумах (мораль) [21]. Філософські підходи дозволяють охопити всю багатогранність понять етики і моралі, а психологічні – докласти ці загальні погляди до конкретного, індивідуального онтогенезу.

Філософсько-психологічний аналіз категорій етики та моралі дозволяє умовно віднести їх до сфер індивідуального та суспільного. Так, мораль виявляється суспільним історичним феноменом, сутність якого полягає в регуляції поведінки людей завдяки встановленим нормам та законам, що діють в певному суспільстві. Етика ж виражає осягнення індивідом встановлених норм моралі через призму власних переконань, індивідуальне вирішення моральних дилем. Екстраполюючи висловлену тезу на сферу свідомості можна сказати, що моральна свідомість є формою суспільної свідомості, яка характеризується всіма притаманними їй ознаками. Вона ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті і носить об'єктивний характер. Термін етична свідомість позначає осягнення моралі особистістю, рефлексію моральних (соціальних) норм, та є формою індивідуальної свідомості.

Поняття етичної свідомості не є широко вживаним у науковій літературі, що пов'язано, з одного боку, із збереженою в сучасній мові надмірною змістовною близькістю понять «етика» і «мораль», а з іншого – з певною специфікою явища, яке одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також представляє собою суб'єктивну сторону моралі, виражає самовизначення в загальному універсумі буття [28].

Перейдемо до аналізу психологічних теорій етичної свідомості з точки зору її структурної організації та змістовного наповнення.

Перш за все, розглянемо концепцію вітчизняної дослідниці В. Турбан, де представлено структуру всієї системи етичної свідомості особистості, а також викладено філогенетичні витoki означеного феномена. Вчена зазначає, що первинно етос (традиції) і мораль були тотожними. Але криза полісного устрою, коли суб'єкт перестав бути цілком залежним від соціальної групи, спричинила сумніви в слушності норм, визначених етосом. Виникла спроба формулювання абстрактних поведінкових норм – моралі, авторитетність яких вища, аніж традиції. Операцією, завдяки якій оцінюється етос і формулюється мораль, на думку В. Турбан, є рефлексія на основі ідеалу – критерію розрізнення добра та зла (історично-релігійний ідеал; онтогенетично-референтна особа).

Таким чином, в концепції продемонстровано рух, початковою точкою якого є переживання етосу, а кінцевою – переживання подій, котрі визначаються як такі, що несуть добро чи зло. Але якщо етос даний безпосередньо, є досвідом, притаманним культурному середовищу, у якому перебуває людина, то добро та зло – це якості вчинку, який шляхом рефлексії визначений як добрий чи злий. Систему етичної свідомості становлять такі компоненти, як етос, мораль, авторитет, моральна рефлексія, вчинок, переживання, етична рефлексія [29].

Вітчизняний науковець А. Фурман вважає, що морально-етична свідомість представлена цінностями (уявлення про добро, честь, справедливість), нормами (моральні кодекси, інструкції, правила, еталони) та знаннями, що розкривають та обґрунтовують моральні вартості і норми поведінки. Адекватність моральних позицій людини визначається характером дій-виборів між моральними і неморальними (із суспільних позицій) ціннісними уподобаннями [30, 96.].

У роботах вчених також представлені структурні моделі етичної свідомості. Так, на думку Л. Антілогової, етична свідомість – інтегральне

особистісне утворення, яке формується під впливом соціокультурних і психічних факторів – представлена емоційночуттєвою, раціональною і вольовою сферами. Базовими елементами етичної свідомості виступають цінності і ціннісні орієнтації, які пов'язують воєдино не тільки елементи теоретичної свідомості, але і буденної, оскільки межа між цими двома рівнями дуже рухлива, і такі структурні елементи, як оцінки і норми, а також і самі цінності можуть складатися як стихійно (на рівні буденної свідомості), так і вироблятися свідомо (на теоретичному рівні, в логічно доказовій формі) [2].

Етична свідомість визначається й як специфічний вид соціального пізнання, який може формуватися цілеспрямовано або стихійно, повернений в площину освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин з позицій блага (Н. Капустина [18]).

Основу етичної свідомості складають гностичний і логічний компоненти, які об'єднуються в єдину категоріальну структуру і стають операціональними для їх носія. До неї йде звернення як до засобу вирішення морально-етичних ситуацій та проблем. Етичні знання, стаючи переконаннями, проникають у зміст моральних почуттів і уявлень, надаючи їм більш усвідомлений і дієвий характер.

На думку А. Бездухова, етична свідомість, будучи певним ставленням в системі різноманітних ставлень особистості до світу, оточуючих і до самого себе, піддає теоретичному осмисленню явища моралі за критерієм добра. Вчений аргументує, що сенс існування етичної свідомості полягає в двошаровій рефлексії, а саме: «рефлексії-в-саме-себе» і «рефлексії-вінше» (роздуми щодо соціально-морального контексту життя суспільства), де перший шар є підставою, а другий шар – тим, який обґрунтовується [3].

Проведений теоретичний аналіз відповідно до проблеми дослідження дозволив охарактеризувати мораль як суспільно-історичний феномен, сутність якого полягає в регуляції поведінки людей завдяки встановленим нормам та законам, що діють в певному суспільстві. Етика виражає осягнення індивідом встановлених норм моралі через призму власних моральних переконань.

Моральна свідомість виявляється формою суспільної свідомості, яка ґрунтується на соціальному бутті, суспільних відносинах і носить об'єктивний характер. Порівняльний аналіз філософського та психологічного підходів до розуміння феномена етичної свідомості особистості демонструє відмінності в розумінні суті зазначеного феномена (форма суспільної або індивідуальної свідомості), у предметі наукових досліджень (змістовний або структурний аспекти; роль етичної свідомості в суспільному житті або індивідуальному процесі розвитку) та ролі етичної свідомості в життєдіяльності людини. Етична свідомість є формою індивідуальної свідомості та означає досягнення моралі особистістю, рефлексію моральних (соціальних) норм.

Етична свідомість одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також становить суб'єктивну сторону моралі. Це особистісне утворення, представлене емоційно-чуттєвою, раціональною і вольовою сферами (Л. Антілогова), певне ставлення в системі різноманітних відносин особистості до світу, оточуючих і до самого себе (А. Бездухов), специфічний вид соціального пізнання, спрямований на засвоєння ціннісних властивостей суспільних відносин з позицій блага (Н. Капустіна). Центральним елементом етичної свідомості є цінності і ціннісні орієнтації (Л. Антілогова, П. Ландесман, О. Титаренко, А. Фурман, С. Шандрук), зокрема цінності добра, честі та справедливості, поряд із моральними нормами (А. Фурман). Етична свідомість актуалізується через рефлексивні механізми (В. Турбан), характеризується зовнішньою або внутрішньою спрямованістю (В. Слободчиков, Є. Ісаєв) і розглядає явища і вчинки не з погляду їхньої причинної обумовленості, а з точки зору їх гідності, цінності, спрямовує вчинки лише по мірі відкриття можливості вільного вибору (С. Кочеров).

Розвиток концепції свідомості О. Леонтьєва в системі теоретичних положень Н. Шевченко [32] дозволяє розглядати структуру етичної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень та смислів – ядерних утворень етичної свідомості.

Трикомпонентна структура етичної свідомості представлена змістом, що відображає специфіку індивідуальної етичності та моральності:

1) значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями, засвоєння яких є необхідною умовою розвитку етичної свідомості особистості, проявляється в моральній зрілості, розвиненості моральних суджень, що дозволяє визначити засвоєння моральних норм та категорій психологічним фактором розвитку етичної свідомості;

2) смислами, які виражаються особистісними і духовними цінностями, мотивами моральної поведінки, що проявляються в почутті совісності;

3) чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків.

Отже, етична свідомість є динамічним психічним утворенням, наповненим моральними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, які диктуються специфікою індивідуальної етичності та моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою в самоактуалізації та прийнятті власної етико-моральної системи.

Отже, міждисциплінарний теоретичний аналіз понять «етика» та «мораль» дозволяє визначити етичну свідомість як форму індивідуальної свідомості, що характеризує процес осягнення моралі особистістю, рефлексію нею моральних і соціальних норм. Етична свідомість виявляється відображенням суспільного буття і формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, водночас виступаючи суб'єктивною стороною моралі. У пізньому юнацькому віці і ранній зрілості, коли оформлюються моральноетичні якості та рефлексивні уміння особистості, етична свідомість характеризується домінантністю, а студентський вік може вважатися сензитивним періодом для розвитку етичної свідомості.

Етична свідомість студентської молоді може визначатися як динамічне психічне утворення, наповнене моральними значеннями, смислами та чуттєвим

змістом, що диктуються специфікою індивідуальної етичності та моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою в самоактуалізації, потребою у прийнятті власної етикоморальної системи.

1.2. Питання функціонування етичної свідомості

Етична свідомість розглядає явища і вчинки не з погляду їхньої причинної обумовленості, а з точки зору їх гідності, цінності. Етичність надає людині вибір, який вона повинен здійснити не в силу неминучої необхідності, а в силу її власного визнання цієї необхідності. Тому етична свідомість може направляти вчинки людей лише остільки, оскільки перед ними відкривається можливість вільного вибору. Отже, проблематика етики пов'язана зі свободою – вибором між варіантами дій та оточенням, ставленням до власних потреб та цінностей. Зазначене зумовлює необхідність окремо розглянути важливу проблему взаємозв'язку та співвідношення моралі та поведінки.

Вітчизняний філософ, В. Малахов виділяє два основні підходи до розуміння моральної діяльності. Згідно з першим, ширшим підходом, діяльність є моральною, якщо узгоджується з вимогами моралі, її нормами та цінностями. У вузькому ж розумінні власне моральною є лише така діяльність, яка ґрунтується на усвідомленому виборі її суб'єкта й має на меті активне утвердження певних моральних цінностей [22].

Одиницею моральної діяльності (поведінки), зауважує М. Боришевський, виступає моральний вчинок. Він може бути виражений діями, позиціями, ставленнями, вербальними та невербальними способами комунікативної діяльності, але впливає не лише з розуміння людиною обов'язковості дотримання моральних норм, а й з глибокого усвідомлення їх необхідності для кожного й себе [7].

Важко не погодитися з даними досліджень Л. Кольберга, згідно з якими,

саме по собі прекрасне знання моральних норм і погодження з ними ще не є індикаторами високої моральності (етичності). Найважливішою умовою формування моральних дій є самостійна робота людини, прийняття на себе відповідальності за справу і вироблення рішення. Окрім цього, чим вище стадія етико-морального розвитку, тим більше свідомість особистості узгоджується з її діями. Вибудовування суб'єктом всіх етапів переходу від свідомості до дії вимагає високого розвитку інтелекту: когнітивний розвиток є необхідною передумовою для морального розвитку [37].

Розвиваючи питання співвідношення моралі та вчинку, В. Турбан уточнює, що мораль як абстрактні вимоги не може реалізовуватися без суперечності з етосом і конкретним вчинком людини, який піддається оцінюванню, пов'язаний із особистісною рефлексією суб'єкта й соціальною рефлексією. Саме на етапі рефлексії вчинку (чи веде цей учинок до добра чи до зла) й постає етична свідомість. Повсякчас зіставляючи переживання та результати моральної рефлексії, суб'єкт звертається до авторитету, яким і визначено легітимність моралі. Рефлексія відношення між авторитетом, мораллю та переживанням учинку уможливорює постання етичної рефлексії як досвіду інтерпретації цього відношення. На цьому етапі етична рефлексія опосередковує три складники: мораль; переживання вчинку; трактування авторитету. Наслідком рефлексії цих трьох складників є формулювання концепції етичних критеріїв добра та зла [29].

Отже, моральні уявлення і поведінка людей можуть розходитися. З моральної точки зору, деякі вчинки (обман, безвідповідальність, безпринципність) є моральними. Суб'єкт може порушувати моральні норми, не розуміючи, в чому полягає його моральний обов'язок перед людьми, при цьому часто підшуковуючи переконливі психологічні виправдання свого вчинку. Подібний вчинок неправомірно вважати моральним; про останній може йти мова тільки в тому випадку, якщо людина усвідомлює провину і розкаюється за скоєне (В. Знаков). Таким чином, моральна шкала індивіда може включати в себе не тільки позитивні, але і негативні з суспільної точки зору цінності.

Б. Братусь зауважує, що говорячи про аморальність мова йде не просто про заперечення особистістю моралі, а про чужу та збочену моральну позицію [8].

Підсумовуючи питання щодо механізму роботи етичної свідомості, розглянемо структурно-функціональну модель феноменології етичної свідомості, розроблену В. Турбан. Складниками цієї моделі є:

- 1) усвідомлення соціальної норми (моральний компонент);
- 2) переживання суперечності соціальної норми щодо актуальної для особистості потреби;
- 3) рефлексію соціальних, зокрема й моральних норм;
- 4) особистісну рефлексію: конкретизацію уявлень про відповідність власної особистості (у певній ситуації) одному з можливих значущих образів особистості, котрому надається ідеальний характер (з'ясовується питання: якою мірою моє «Я» відповідає ідеальному «Я»?);
- 5) вибір я (до роліової моделі) одного зі значущих образів ідеального Я і прийняття останнього як етичного обов'язку, відповідно до якого формулюється певна моральна система;
- 6) дія відповідно до прийнятої етико-моральної системи: етичного образу та моральних приписів;
- 7) усвідомлення соціального схвалення/несхвалення дії, здійснюваної відповідно до особистісно прийнятої етико-моральної системи.

Отже, етична концепція не є системою соціальних настанов, а є зверненою до суб'єкта, який ставить під сумнів систему моралі й надає їй повторної актуальності шляхом актуалізації авторитету, або, навпаки, відкидає всю систему моралі, а разом і попередній авторитет [29].

Здійснений аналіз психологічних концепцій етичної свідомості демонструє певні відмінності у розумінні суті феномену, а отже й у термінології та поясненні структурної організації етичної свідомості. Водночас, огляд підходів до проблеми визначення поняття «етична свідомість» дає можливість виділити основні ознаки, які певним чином співпадають у різних авторів.

По-перше, етична свідомість, як і свідомість в цілому, характеризується зовнішньою або внутрішньою спрямованістю. Перший тип визначає «розчинення свідомості в наявному бутті» (В. Слободчиков, Є. Ісаєв) («зовнішня рефлексія», «моральна рефлексія», «буденний рівень свідомості») – на цьому рівні люди оперують в основному емпірично сприйнятими даностями і виявляються нездатними досягнути глибину і сутність тих чи інших явищ суспільного життя. До цього рівня відносяться такі компоненти, як звичай, традиція, моральна норма, моральна рефлексія, моральна оцінка.

Другий тип – «внутрішня рефлексія» («теоретичний рівень свідомості»), тобто переживання, оцінювання подій та поступків з позиції блага. Теоретичний рівень етичної свідомості – рівень, представлений у вигляді моральних понять, концепцій способів освоєння світу, що відображає глобальні моральні проблеми. Його складають етична рефлексія, власні вироблені моральні цінності – інтегральні утворення, тісно пов'язані з мотивами і потребами індивіда, що забезпечують спрямованість його свідомості на досягнення вищих моральних цілей, виконують функції оцінювання подій та поступків на основі категорій добра і зла.

По-друге, етичній свідомості властивий ряд загальних функцій:

- аксіологічна – оцінювання різних етико-моральних феноменів, виходячи з власних, вироблених на основі особистісної рефлексії, критеріїв. Здійснювана суб'єктом оцінка сприяє формуванню образу себе і образу світу;

- світоглядна (гностична) функція полягає в пізнанні етичних відносин між членами спільності;

- регулятивна (практична, прагматична) – самопрограмування та саморегуляція діяльності;

- цілепокладання – на основі попереднього досвіду суб'єкт прогнозує і проектує свою діяльність і діяльність оточуючих. Цілепокладання виступає психологічною умовою і початковою ланкою розгортання діяльності, а результатом – смисловий об'єкт (опредметнений смисл), який може набувати культурного значення [31].

По-третє, незважаючи на те, що на сьогоднішній день не склалося єдиної думки щодо структури етичної свідомості, можна виділити загальні складові, які поєднують різні підходи дослідників стосовно цього питання: когнітивний, емоційний і поведінковий.

Когнітивний компонент включає моральні уявлення, знання, поняття, принципи, судження, цінності, усвідомлення особистістю власних моральних якостей і моральних уявлень.

Емоційний компонент передбачає позитивне чи негативне почуття до об'єкта, емоційноціннісне ставлення до норм моралі, подій та вчинків, ставлення до себе, моральну самооцінку, оцінку міжособистісних відносин.

Поведінковий компонент містить готовність до певного способу дій, особисту відповідальність за поведінку.

I, по-четверте, становлення етичної свідомості в онтогенезі є стадіальним і залежить від ставлення до авторитету, історичних і соціально-психологічних чинників.

Здійснений аналіз психологічних теорій етичної свідомості показав, що вона одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також представляє собою суб'єктивну сторону моралі.

Єдність структурних компонентів етичної свідомості охоплює когнітивну, афективну та поведінкову сфери особистості. Когнітивна складова містить в собі моральні уявлення, знання та їх усвідомлення; афективна складова втілюється в емоційно-ціннісному ставленні до норм моралі, подій та вчинків; поведінкова – в готовності до моральної поведінки.

Прояснення питання щодо функціонування етичної свідомості дозволяє виділити наступні її функції: аксіологічну, світоглядну, регулятивну та цілепокладання. Етична свідомість може функціонувати на буденному та теоретичному рівнях.

1.3. Обґрунтування психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді

Перейдемо до обґрунтування психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. Для цього проаналізуємо соціальну ситуацію розвитку зазначеного вікового періоду, враховуючи структурно-змістову сутність етичної свідомості.

Процеси інтеріоризації молодого людиною загальнолюдських моральних норм, які відбуваються в результаті навчально-виховної діяльності у ЗВО, є провідними в утворенні і функціонуванні моральних механізмів поведінки особистості. По мірі включення індивідів у все більш складні моральні відносини, на базі стабільної участі у суспільній практиці і виконанні різних соціальних ролей, а водночас у зв'язку з посиленням світоглядних уявлень індивідуальна свідомість збагачується засвоєнням моральних принципів, які перетворюються на стійкі моральні ціннісні орієнтації. Під впливом цього і при опорі на більш складні форми моральної рефлексії (відповідальність, усвідомлення сенсу життя) розширюється діапазон морального вибору [21]. Таким чином, засвоєння моральних норм та категорій, яке є необхідною умовою розвитку етичної свідомості особистості, проявляється у моральній зрілості, розвиненості моральних суджень (за термінологією Л. Кольберга). Зазначене дає змогу визначити засвоєння моральних норм та категорій психологічним чинником розвитку етичної свідомості.

Виховання моральної поведінки означає забезпечення єдності мотивів і дій особистості. Моральні мотиви спонукають до певної дії, надають поведінці особистісного змісту. Моральна норма сама по собі не може бути надійним гарантом моральної поведінки студента. Це залежить від того, в якій мірі особистість усвідомлює соціальну цінність тієї чи іншої моральної норми, її об'єктивні вимоги, як ця норма відповідає власним інтересам особистості і наскільки моральна норма стала невід'ємною частиною свідомості студента [23].

Український дослідник А. Донцов вважає, що почуття совісті посідає ведуче місце серед внутрішніх моральних імперативів поведінки особистості студента. Совість, з одного боку, є наслідком усвідомлення і переживання інтересів інших людей, з іншого – результатом внутрішньої боротьби особистості між егоїстичними і альтруїстичними мотивами поведінки, в якій альтруїстичні мотиви виступають домінуючими і пригнічують егоїстичні почуття. Совість як внутрішній механізм поведінки особистості може спрацьовувати лише при умові її звільнення від механізмів зовнішнього соціального контролю і надання їй права самостійного морального вибору [13].

Отже, мотиви моральної поведінки студентської молоді зумовлені прийняттям суспільних моральних норм і етичних вимог, що проявляється у почутті совісності. Зазначене дає підстави визначити прийняття соціальних норм і етичних вимог чинником розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Вищій навчальний заклад виявляється інституціоналізованою формою передачі цінностей: за роки навчання молода людина засвоює суспільні ідеали, які спонукають її до активності, в результаті якої відбувається їх предметне втілення. Однак цінності стають джерелом індивідуальної мотивації поведінки особистості лише в тому випадку, коли інтеріндивідуальні ціннісні відносини перетворюються на інтраіндивідуальні механізми самоврядування. Тобто, соціальна цінність спочатку присутня в свідомості як тільки знана, яка не має реального особистісного сенсу і спонукальної сили, і лише згодом, здобуваючи і те й інше, стає істинною особистісною цінністю, внутрішнім носієм соціальної регуляції, вкоріненим в структурі особистості [21].

Ґрунтуючись на концепції цінностей Ш. Шварца, можна зрозуміти, що такі моральні цінності, як універсалізм (розуміння, терпимість та захист благополуччя людей та природи), доброта (збереження та підвищення благополуччя оточуючих: корисність, лояльність, чесність, відповідальність) та безпека (безпека для інших людей та себе, гармонія, стабільність

суспільства та взаємин) [36], мають набувати особистісного смислу в пізньому юнацькому й ранньому віці для оптимального етичного розвитку особистості. Будучи смисловими утвореннями, цінності «зв'язують» когнітивну й мотиваційну сфери, інтегрують їх в єдину смислову сферу, додаючи особистості певної цілісності та виступаючи підставою для пізнання світу. Отже, ми визначаємо розвиненість моральних цінностей (універсалізм, доброта, безпека) психологічним чинником розвитку етичної свідомості у студентської молоді.

Період прийняття зобов'язань відносно до певної низки виборів, таких як система моральних цінностей, ставлення до моральних норм, потреба само актуалізації, також проявляється кризою ідентичності. Інтеграція попередніх ролей і навичок з ідеальними прототипами сьогодення проявляється у формі еґо-ідентичності та є «внутрішньою тотожністю самому собі», що забезпечує безперервність минулого, сьогодення і майбутнього індивіда [20]. Типовим статусом ідентичності для студентської молоді виявляється мораторій [12], тобто роздуми про моральні цінності та норми, вибір власного морального кодексу та професійної ролі, інтеграцію поведінки в різних сферах життя.

Отже, відчуття еґо-ідентичності – ясність образу себе, інтегративність свого Я – є оптимальним, коли людина має внутрішню впевненість у напрямі свого життєвого шляху, інтеграції ролей та ідентифікацій. Еґо-ідентичність, що виконує інтегруючу функцію, і сам факт наявності нормативної кризи виступають необхідними умовами формування зрілості особистості – засвоєння, прийняття та оцінка соціальних норм і етичних вимог, вироблення власної моральної системи. Зазначене дає підстави визначити еґо-ідентичність чинником розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Необхідність у самоактуалізації та набутті ідентичності особистості студента пов'язана, з одного боку, з його спрямованістю до соціалізації і набуття певного соціального статусу у суспільстві, з іншого – з його

прагненням до відносної автономії і свободи морального вибору. Зазначені обставини стимулюють розвиток незалежності у прийнятті рішень, самостійність, прояснення особистісних цінностей, зміну значущих осіб і перебудову взаємин з батьками.

Становлення емоційної, поведінкової та ціннісної автономії передбачає формування в студентській молоді своїх поглядів, переконань, особистих прив'язаностей, які мають бути у відповідній гармонії між собою. Саме автономній особистості властива готовність і здатність самостійно, усвідомлено робити значущі вибори, осмислювати можливі наслідки, брати відповідальність, оцінювати та приймати можливі ризики [10]. Таким чином, набуття людиною студентського віку автономності виявляється необхідною умовою самоактуалізації, тобто реалізації особистістю власної системи потенціалів. Зазначене дає змогу визначити автономність чинником розвитку етичної свідомості студентської молоді.

У студентський період життя відбувається активне долучення до моральних, естетичних та пізнавальних цінностей, намічається життєво важливе трудове самовизначення. Зазначене можливе завдяки рефлексії – вагомому компонента самоактуалізації. Моральний рівень рефлексії студента, на думку В. Бездухова і О. Позднякової, – є осмисленням ним «Я» серед людей (простір відносин), є діяльністю його свідомості з дослідження своїх взаємодій, коли молода людина подумки сперечається з собою і з іншими, обґрунтовує свою моральну позицію або моральну позицію іншого, виправдовує себе або іншого. Етичний рівень рефлексії є осмисленням студентом особистісного «Я» серед своїх цілей, мотивів, настанов, це є діяльністю його свідомості з дослідження власних цілей, мотивів, настанов по відношенню до себе [3].

В. Турбан, «матеріалізуючи» онтогенез етичної свідомості, зауважує, що рефлексія виникає з постанням смислової неузгодженості, при цьому етична рефлексія має предметом авторитет, на який орієнтується суб'єкт. Саме цей авторитет і пропонує форму (взірці, накази, вимоги тощо)

ставлення до світу й моралі зокрема [29, с. 322].

Близьким до моральної рефлексії є поняття «соціальна рефлексія», введене вітчизняними науковцями на чолі з М. Боришевським. Так, стаючи в процесі формування суб'єктом пізнання, спілкування і праці, індивід усвідомлює своє суспільне становище, визначається стосовно конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей і соціальних груп, норм та правил, цінностей і аж до світу загалом, формує певну стратегію життєтворчості, індивідуальний стиль життя, виробляється система смисложиттєвих цінностей [7, 21]. Таким чином, здатність до рефлексії сприяє самореалізації та самоактуалізації особистості; рефлексія виступає єдиною доступною пізнанню формою існування свідомості [7, 15]. Зазначене свідчить про те, що становлення етичної свідомості безпосередньо залежить від розвиненої рефлексивності, та дає змогу визначити рефлексивну здатність психологічним чинником розвитку етичної свідомості студентської молоді.

У формуванні моральних переконань в студентському віці важливу роль відіграють емоції, адже поняття етики не вичерпуються визначеннями раціонального змісту.

Справжнє моральне переконання, за визначенням Б. Братуся, має бути завжди забезпечено «золотим запасом» відповідного афективного, емоційно пережитого ставлення до життя; в іншому випадку воно девальвується до рівня простої декларації, більш того, може стати бутафорією, що маскує зовсім інші цілі [8, 32].

Таким чином, розвиток етичної свідомості неможливий без вивчення того, на які категорії етики «звертає увагу» етична свідомість молодих людей в ситуації рефлексивної поведінки [2]. Принцип «звернути увагу», як підкреслює Л. Кіященко, ґрунтується на фундаментальній генетичній схильності – націленості на побудову взаємин зі світом, перш за все на основі різних форм візуалізації [34]. З огляду на зазначене ми визначаємо емоційне (суб'єктивне) ставлення до категорій етики психологічним чинником розвитку етичної свідомості в студентській молоді.

Отже, теоретичний аналіз соціальної ситуації розвитку пізньої юності – ранньої дорослості та його узгодження зі структурою етичної свідомості дав змогу визначити комплекс взаємопов'язаних психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. До вказаних чинників ми відносимо засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; его-ідентичність; автономність; рефлексивну здатність; емоційне ставлення до категорій етики.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

2.1. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді

Незважаючи на те, що розвиток етичності і є загальною віковою тенденцією розвитку особистості, результати проведеного нами емпіричного дослідження засвідчили, що стихійний розвиток етичної свідомості в студентському віці є недосконалим та недостатнім; у діяльності молодих людей превалює тенденція до відтворення соціальних норм і поведінкових стереотипів. Водночас, актуальними постають такі аспекти етико-морального розвитку, як осмислення особистістю етичних знань, емоційного переживання моральних норм та їх критичного осмислення, формування етичних домагань і перетворення їх у внутрішній регулятор поведінки та власну етичну активність.

Зазначене обумовило об'єктивну необхідність розробити експериментальну модель та обґрунтувати програму розвитку етичної свідомості студентської молоді.

При моделюванні процесу розвитку етичної свідомості ми виходили з припущення, що цілеспрямований психолого-педагогічний вплив на розвиток етичної свідомості студентської молоді, який буде здійснено через актуалізацію психологічних чинників та впровадження комплексної розвивальної програми, буде сприяти досягненню позитивної динаміки розвитку всіх компонентів етичної свідомості.

При розробці моделі нами також враховуються основні положення психологічних теорій свідомості (Б. Ананьев, Л. Виготський, В. Зінченко, О. Леонтєв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, Ю. Швалб); загальні теоретичні концепції становлення і розвитку моралі, моральної свідомості та самосвідомості в онтогенезі (І. Булах, Л. Колберг, К. Гілліган,

М. Боришевський, Р. Павелків, Ж. Піаже, М. Савчин, Є. Субботський, В. Чудновський, С. Якобсон та ін.); концептуальні засади дослідження етичної свідомості (А. Бездухов, В. Турбан). Спираючись на зазначені наукові положення, а також враховуючи результати емпіричного дослідження, нами була запропонована експериментальна модель розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Розроблена модель дозволяє ґрунтовно пояснити реалізацію психологопедагогічної програми та наочно представити динамічний аспект розвитку етичної свідомості, що втілюється у взаємозв'язку всіх складових моделі – психологічних чинників розвитку, напрямків роботи і розвивальних заходів, критеріїв і показників розвитку, структурних компонентів етичної свідомості.

Центральним елементом моделі розвитку етичної свідомості студентської молоді нами визначаються психологічні чинники, які мають бути актуалізовані в процесі навчально-виховного впливу. На основі теоретичного аналізу соціальної ситуації розвитку пізньої юності – ранньої дорослості та його узгодження із структурою етичної свідомості до цих чинників було віднесено: засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; еґо-ідентичність; автономність; індивідуальні значення категорій етики.

При розробці моделі розвитку етичної свідомості студентської молоді ми виходимо з того, що означені чинники мають бути взаємопов'язаними, взаємозалежними та взаємозумовленими. Так, засвоєння особистістю моральних норм сприяє утворенню мотивів та механізмів її моральної поведінки, оскільки особистість усвідомлює ці принципи і норми як принципи і норми власних вчинків. В той же час, моральна поведінка особистості залежить від її особистого ставлення до тих чи інших моральних категорій, норм, адже справжнє моральне переконання, має бути завжди забезпечено відповідним афективним ставленням до життя [36].

Особистісні цінності, які є одночасно когнітивними та мотиваційними утвореннями, також виступають підставою для осмислення та оцінки особистістю моральних норм, оточуючих її соціальних об'єктів та ситуацій. В свою чергу, прийняття молодого людиною системи моральних цінностей, ставлення до моральних норм, потреба самоактуалізації проявляються кризою ідентичності, а отже впливають на становлення его-ідентичності особистості. Водночас, необхідність самоактуалізації та набуття ідентичності особистості пов'язана з її прагненням до відносної автономії і свободи морального вибору. Саме цілеспрямована актуалізація зазначених чинників може сприяти більш успішному розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Визначені психологічні чинники узгоджуються зі структурною організацією етичної свідомості, яка певним чином відтворює структурні компоненти свідомості у теорії О. Леонтьєва: значення, смислу, чуттєвої тканини [36]. В етичній свідомості зміст цих структур й характер зв'язків та відношень між ними диктується специфікою індивідуальної етичності, моральності та особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку. Виходячи з цього, трикомпонентна структура етичної свідомості студентської молоді представлена значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків.

У запропонованій моделі також представлено критерії розвитку етичної свідомості, які співвідносяться з її структурною організацією та змістовним наповненням. Наявність позитивної динаміки числових показників студентів за цими критеріями може свідчити про активний процес розвитку етичної свідомості.

Критерієм розвитку компонента «значення», ґрунтуючись на концептуальних положеннях К. Гілліган, Л. Колберга, Р. Павелківа, Ж. Піаже,

М. Савчина, В. Турбан можна визначити засвоєння моральних норм і категорій, тобто опанування особистістю в процесі онтогенезу встановлених в соціумі правил, принципів, традицій; дотримання імпліцитних патернів і правил поведінки, соціальних норм.

Критерієм розвитку компонента «смисли» слід вважати суб'єктивізацію моральної системи (А. Бездухов, В. Бездухов, Н. Булл, Т. Жирнова, У. Кей, І. Кочарян, І. Кона, А. Фурман), тобто вироблення особистісних смислів моральної поведінки, цінностей, відчуття відповідальності за дотримання соціальних і моральних норм.

Для компонента «чуттєва тканина» критерієм розвитку, на основі досліджень Н. Капустіної, Ю. Согомонова, В. Турбан, П. Якобсона, Т. Яценко може виступати осмисленість етичного бачення світу – усвідомлений емоційний відгук (М. Дьяченко, Л. Кандилович [34]) на етичні явища, переживання етичних критеріїв добра та зла. Однак на констатувальному етапі дослідження було встановлено, що в студентської молоді переважає середній і низький рівні розвитку етичної свідомості, а також відзначено тенденцію до зниження показників етичного розвитку в студентів старших курсів. Зазначена обставина вказує на необхідність цілеспрямованої актуалізації визначених психологічних чинників з метою позитивних динамічних зрушень за компонентами етичної свідомості.

Важливим елементом моделі виступає комплексна програма розвитку етичної свідомості молоді. Метою програми розвитку визначено здійсненні систематичного і цілеспрямованого впливу на розвиток етичної свідомості студентської молоді за рахунок посилення визначених психологічних чинників.

Конкретні завдання програми наступні:

- активізувати у молоді потребу в етичному розвитку;
- забезпечити засвоєння теоретичних знань щодо сутності, специфіки та особливостей розвитку моральної та етичної свідомості;

- актуалізувати потенційні можливості етичного саморозвитку учасників експерименту;
- сприяти гармонізації уявлень про власне «Я» завдяки осмисленню власних цінностей, мотивів моральної поведінки, прагнення до самоактуалізації;
- розвинути навички здійснення осмисленого морального вибору та вчинків;
- сприяти формуванню власної етико-моральної системи та суб'єктивного ставлення до етико-моральних явищ.

Методологічну основу розвивальної програми склали положення особистісно орієнтованого (Г. Балл, Д. Белухін, І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, Л. Долинська, В. Рибалка, І. Якиманська), діалогічного (Г. Балл, Л. Дмитриєва, Л. Долинська, Н. Дятленко, В. Медінцев, Н. Мокшина), ціннісно-смиислового (О. Гончарова, Н. Ключова, В. Поздняков, Ю. Федотова, А. Шемшуріна), проблемно-методологічного (А. Бездухов, Ю. Кулюткин, О. Позднякова, Г. Сухобська) підходів; принципи гуманізму та демократизації, науковості, системності та оптимізації.

Відповідно до експериментальної моделі програма організується за трьома напрямками:

1. Психологічна просвіта, яка спрямована на вирішення наступних завдань: сформувати в студентів розуміння необхідності моральної поведінки в різних сферах життя, а також важливість вироблення власного ставлення до моральних і соціальних норм; мотивувати студентів на активну роботу з розвитку етичної свідомості.

2. Психологічний розвиток. Цей напрямок роботи передбачає здійснення формувального впливу на етико-моральний розвиток респондентів за допомогою спеціальних методів та прийомів: метафоричного тренінгу, вирішення завдань на самопізнання та рефлексію, обговорення та розв'язання моральних дилем.

3. Психологічне консультування, реалізоване у вигляді індивідуальної

роботи зі студентами. Консультативна допомога, спрямована на розв'язання особистісних конфліктів, які можуть виникати в процесі розвитку етичної свідомості (наприклад, розв'язання суперечностей, що виникли у молодій людини між зміненими уявленнями про систему моралі і звичним способом поведінки).

У результаті аналізу наукових розробок щодо структурної організації та функціонування етичної свідомості [25], теоретичних положень особистісно орієнтованого підходу, який був обраний нами у якості концептуальної основи розвивальної програми, а також в процесі аналізу експериментальних даних дослідження, інтегральним механізмом розвитку етичної свідомості студентської молоді було визначено рефлексію – моральну, особистісну, етичну. Моральна рефлексія студента, на думку В. Бездухова і О. Позднякової, – є осмислення ним «Я» серед людей (простір відносин), є діяльність його свідомості з дослідження своїх взаємодій, коли молода людина подумки сперечається з собою і з іншими, обгрунтовує свою моральну позицію або моральну позицію іншого, виправдовує себе або іншого. Етичний рівень рефлексії є осмислення студентом особистісного «Я» серед своїх цілей, мотивів, настанов, це є діяльність його свідомості з дослідження власних цілей, мотивів, настанов по відношенню до себе [27]. В. Турбан, «матеріалізуючи» онтогенез етичної свідомості, зауважує що рефлексія виникає з постановкою смислової неузгодженості, при цьому етична рефлексія має предметом авторитет, на який орієнтується суб'єкт. Саме цей авторитет і пропонує форму (взірці, накази, вимоги тощо) ставлення до світу й моралі зокрема [29, 322].

Під особистісною (рефлексією розуміється дослідження самою людиною своєї афективно-потребової сфери, що виникає лише в процесі спілкування, до того ж переважно в конфліктних ситуаціях. З дійсною особистісною рефлексією, людина досліджує свій внутрішній світ і поведінку у зв'язку з переживаннями інших людей, учасників соціальної взаємодії. В результаті такого дослідницького процесу людина

постає перед собою в новому світлі, оскільки співвіднесення своїх почуттів і переживань з почуттями і переживаннями іншої людини, аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяє їй побачити децентровано конфліктну ситуацію й себе, що сприяє більш адекватній оцінці власної поведінки [36].

Таким чином, рефлексія є тим механізмом, який, завдяки якому особистістю здійснюються роздуми про смисл моральних імперативів, з приводу норм, звичаїв, вибору, здійснюється розв'язання моральних суперечностей, з якими стикається кожна людина. Завдяки рефлексії особистість не просто механічно порівнює свою модель поведінки з соціальною нормою, відображаючи своє позитивне чи негативне ставлення до неї, а переживає все це у формі почуття задоволення чи незадоволення, захоплення чи осуду. Саме тому зміст роботи в напрямку інтенсифікації рефлексивних умінь, як основи для посилення визначених чинників, а отже й розвитку етичної свідомості, складає основу програми.

Отже, запропонована модель розвитку етичної свідомості передбачає посилення психологічних чинників за рахунок активізації моральної, особистісної та етичної рефлексії, що може сприяти розвитку етичної свідомості студентської молоді.

2.2. Визначення психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді

Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такими, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя постійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість

зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості студентської молоді набуває особливої актуальності, адже саме молодь починає грати все більш значущу роль в житті суспільства, виробляючи нові риси культури і стандарти мислення, проявляючи конкурентоспроможність, готовність жити й трудитися в нових умовах.

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень окремих аспектів етичної свідомості особистості, у наукових працях майже не приділяється специфіці розвитку етичної свідомості молоді в період підготовки у вищому навчальному закладі. Емпіричне дослідження зазначеного питання створить підстави для розробки практико-орієнтовних заходів цілеспрямованого розвитку етичної свідомості студентської молоді у системі вищої освіти.

В дослідженні використано наступний психодіагностичний інструментарій: опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності (авт. І. Кочарян) з метою встановлення рівнів розвитку етичної свідомості студентської молоді; методика вивчення рівня розвитку моральних суджень (авт. Л. Колберг, адапт. Л. Анциферової); «Шкала совісності» (авт. В. Мельніков, Л. Ямпольський) задля з'ясування прийняття студентською молоддю соціальних норм і етичних вимог; методика для вивчення цінностей особистості (авт. Ш. Шварц, адапт. В. Карандашева); методика вивчення ясності «Я»-концепції (SCC) (авт. Дж. Кемпбелл); опитувальник міжособистісної залежності (авт. Р. Гіршфільд, адапт. О. Макушиної) з метою виявлення прагнення до автономії; метод семантичного диференціала (авт. Ч. Осгуд, адапт. В. Петренка) для вивчення емоційного ставлення до категорій етики; математико-статистичні методи обробки експериментальних даних.

Дослідження здійснювалося на базі Запорізького національного Університету. Вибірку респондентів склали студенти 2 курсу спеціальності «психологія». Загальна кількість досліджуваних – 28 осіб.

Роботи науковців з вивчення етичної свідомості охоплюють широке коло явищ, адже означений феномен одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також представляє собою суб'єктивну сторону моралі, виражає самовизначення в загальному універсумі буття. Етичну свідомість можна розглядати як форму індивідуальної свідомості, що проявляється в осягненні моралі особистістю, рефлексії моральних (соціальних) норм, формуванні на цій основі власних поглядів і переконань [29].

Розвиток концепції свідомості О. Леонтєва в системі теоретичних положень Н. Шевченко дозволяє розглядати структуру етичної свідомості в єдності трьох компонентів: чуттєвої тканини, значень та смислів – ядерних утворень етичної свідомості. Трикомпонентна структура етичної свідомості представлена змістом, що відображує специфіку індивідуальної етичності та моральності: значеннями, які виражаються моральними нормами й категоріями; смислами, які виражаються особистісними цінностями, мотивами моральної поведінки, потребою в самоактуалізації; чуттєвою тканиною, яка характеризується особливістю сприйняття норм моралі, подій та вчинків [32].

Теоретичний аналіз соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку [6; 13], що охоплює проміжок від пізньої юності до ранньої дорослості, та його узгодження із структурою етичної свідомості дозволив визначити комплекс взаємопов'язаних психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. До вказаних чинників було віднесено засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; еґо-ідентичність; автономність; особисте ставлення до категорій етики.

Аналізуючи в науковій літературі дефініції поняття етичної свідомості та беручи до уваги думки дослідників з філософії, педагогіки, психології, поняття

етична свідомість студентської молоді ми визначили як динамічне психічне утворення, наповнене моральними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, що диктуються специфікою індивідуальної етичності та моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою у самоактуалізації, потребою у прийнятті власної етико-моральної системи.

Перейдемо до аналізу результатів дослідження психологічних чинників розвитку етичної свідомості студентської молоді. З метою комплексного кількісного та якісного аналізу результатів дослідження, отримані дані будуть подані відповідно до структурно-змістової сутності етичної свідомості (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Структурна організація та психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді

Компоненти етичної свідомості		Чинники розвитку етичної свідомості	Показники розвитку етичної свідомості
Значення	Моральні норми та категорії	Засвоєння моральних норм та категорій	Розвиненість моральних суджень
Смисли	Мотиви моральної поведінки	Прийняття соціальних норм і етичних вимог	Виразеність совісності
	Цінності	Моральні цінності	Розвиненість цінностей універсалізму, доброти, безпеки
	Потреба самоактуалізації	Его-ідентичність	Високий рівень ясності образу себе
Автономність		Наявність прагнення до автономії	
Чуттєва тканина	Особливості сприйняття моральних норм, учинків	Особисте ставлення до категорій етики	Індивідуальні значення категорій етики

Під час проведення якісного аналізу отриманих даних основним завданням стало визначення структурної композиції взаємозв'язків між досліджуваними психологічними чинниками, що дозволило виявити загальні та специфічні відмінності етичної свідомості студентів. Характер кореляційних зв'язків (за допомогою коефіцієнту кореляції ρ -Спірмена) засвідчив, що процес навчання у вищому закладі освіти характеризується активним розвитком

особистісних властивостей та поступовим ускладненням системи взаємозв'язків, які різняться кількістю та тісністю.

Кореляційний аналіз отриманих даних засвідчив, що між усіма компонентами етичної свідомості та психологічними чинниками її розвитку існує дуже розвинена й складна система взаємозв'язків. Розглянемо кореляційні зв'язки між показниками компонентів етичної свідомості «значення» – «чуттєва тканина». Значущу кореляцію з показником компонента «чуттєва тканина» було зафіксовано тільки з показником рівня автономної моралі: фактор оцінки (0,132 при $p \leq 0,05$) – духовно-універсалістська стадія розвитку моральних суджень. Зазначене свідчить про те, що моральний розвиток досліджуваних прямо пов'язаний з виробленням власного ставлення до етичних категорій, принципів, законів.

Говорячи про кореляційні зв'язки між компонентами етичної свідомості «значення» – «смишли», слід зазначити, що показники всіх стадій розвитку моральних суджень, окрім нормативної, мають взаємозв'язки з показниками складових смислів. Так, більшість кореляційних зв'язків було виявлено навколо показників моральних цінностей доброти та безпеки. При цьому, на нижчих стадіях розвитку зв'язки з показником цінності доброти – зворотні (коефіцієнти кореляції варіюють від $r = -0,120$ до $r = -0,122$), а на більш високих – прямі (0,176 при $p \leq 0,01$). Це може означати, що розвиток змінних компоненту «смишли» буде відбуватися за умови зменшення в респондентів кількості моральних суджень, які належать до незрілих стадій морального розвитку.

Показник цінності безпеки позитивно корелює з показниками усіх стадій морального розвитку (коефіцієнти кореляції від $r = 0,119$ до $r = 0,246$). Ми вважаємо цей зв'язок закономірним, оскільки при егоцентричній позиції особистість турбується про власну безпеку, а не про збереження і підвищення благополуччя людей; при переході на позицію децентризму – навпаки.

Перейдемо до розгляду кореляційних зв'язків між показниками компонентів етичної свідомості «смишли» – «чуттєва тканина». За даними дослідження моральних цінностей, саме показники цінностей універсалізму та

безпеки мають позитивні кореляції з показниками всіх змінних особистісного ставлення до категорій етики – факторами оцінки (0,165 при $p \leq 0,01$; 0,137 при $p \leq 0,05$), сили (0,142 при $p \leq 0,05$; 0,183 при $p \leq 0,01$) та активності (0,161 при $p \leq 0,01$; 0,214 при $p \leq 0,01$). Отже, на усвідомлення власного сприйняття моральних норм та учинків значно впливає розвиненість моральних цінностей.

Слід зазначити, що аналіз даних виявив також важливі інтеркореляції. Так, всередині компонента «смишли» були встановлені наступні значущі зв'язки: рівня совісності з рівнем прагнення до автономії (-0,255 при $p \leq 0,01$); рівня ясності Я-концепції з прагненням до автономії (0,141 при $p \leq 0,05$).

Наявність інтеркореляційного зв'язку між показниками складових компонента «смишли» може вказувати на їх інтегрованість та досить тісний взаємозв'язок у функціонуванні та розвитку етичної свідомості студентів.

Проведений кількісний аналіз даних показав, що визначені психологічні чинники, які впливають на розвиток етичної свідомості особистості, змінюються протягом усього періоду навчання у вищому закладі освіти, та є тісно пов'язаними між собою. Такі висновки підтверджуються наявністю значущих кореляційних зв'язків між змінними всіх компонентів етичної свідомості студентів різних курсів. Це надає підстави зробити висновок щодо взаємообумовленості психологічних чинників (засвоєння моральних норм та категорій; прийняття соціальних норм і етичних вимог; моральні цінності; его-ідентичність; автономність; рефлексивна здатність; емоційне ставлення до категорій етики) у їхньому впливі на подальший розвиток етичної свідомості студентської молоді.

Для виявлення чинників, які вірогідно впливають на розвиток етичної свідомості студентської молоді ми використали множинний регресійний аналіз. Аналіз регресії дозволяє оцінити вплив декількох предикторів (чинників) на залежну змінну, у нашому випадку – на розвиток етичної свідомості. До аналізу були включені наступні чинники: засвоєння моральних норм та категорій (доконвенціональний, конвенціональний, постконвенціональний рівні); прийняття соціальних норм і етичних вимог (совісність); моральні цінності

(універсалізм, доброта, безпека); егоїдентичність; автономність; особисте ставлення до категорій етики; залежна змінна – розвиток етичної свідомості. При імовірності F-включення $\leq 0,050$ (Fвиключення $\geq 0,100$), у рівняння регресії увійшли наступні фактори (предиктори):

- засвоєння моральних норм та категорій – постконвенціональний рівень розвитку моральних суджень;
- моральні цінності універсалізму, безпеки;
- совісність;
- особисте ставлення до категорій етики;
- ясність Я-концепції;
- автономність.

Коефіцієнт множинної кореляції R відображає зв'язок залежної змінної «розвиток етичної свідомості» із сукупністю незалежних змінних і дорівнює 0,562. Значення R^2 становить 0,316 і показує, що 31,6% дисперсії змінної «розвиток етичної свідомості» обумовлено впливом предикторів (чинників). Кожна з незалежних змінних має позитивну кореляцію (R) із залежною змінною розвиток етичної свідомості.

Серед виключених змінних наступні: доконвенціональний та конвенціональний рівні розвитку моральних суджень, моральна цінність доброта. Очевидно, що розвиток моральних суджень на незрілих рівнях не може позитивно впливати на розвиток етичної свідомості. Той факт, що змінна доброта не увійшла до рівняння регресії можна пояснити тим, що цінність збереження і підвищення благополуччя близьких людей вже виступає для респондентів всіх курсів значимою та розвинена на достатньому рівні (про це свідчать наші попередні результати).

Таким чином, результати дослідження показали, що розвиток етичної свідомості студентської молоді визначається комплексом взаємопов'язаних психологічних чинників: засвоєння моральних норм та категорій (постконвенціональний рівень); прийняття соціальних норм і етичних вимог (совісність); моральні цінності (універсалізму та безпеки); его-ідентичність;

автономність; особисте ставлення до категорій етики [35]. Отримані результати надають підстави для визначення шляхів організації психолого-педагогічного супроводу розвитку етичної свідомості студентської молоді.

Одним з найбільш істотних факторів розвиненості етичної свідомості є ясність Я-концепції, яка виражена в показниках розвитку Его-ідентичності і позитивно позначається на рівні совісності, моральноетичної відповідальності та моральних суджень та категорій, а також цінностях доброти, альтруїзму, совісті, великодушності, співчуття, моральності, поваги, ввічливості, чесності, порядності, поблажливості, скромності, поважності, совісності, відповідальності, душевності, вдячності, лагідності, щирості. Висока міра розвитку потреби в самоактуалізації характеризуються у студентів найвищими показниками цінностей справедливості, співчуття, честі, поваги, поблажливості, скромності, вдячності, відданості, совісності, морально-етичної відповідальності та моральних категорій. Рефлексивність позитивно позначається на етичній свідомості студентів, оскільки студенти з домінуванням системної рефлексії, які здатні адекватно оцінювати ситуацію та себе, характеризуються найвищими показниками совісності, морально-етичної відповідальності, спрямованості на добро, моральних суджень, цінностей доброти, справедливості, великодушності, співчуття, честі, поваги, моральності, ввічливості, поблажливості, скромності, відповідальності, вдячності, відданості, лагідності, натомість студенти з домінуванням квазірефлексії та інтроспекції мають нижчі показники розвитку етичності свідомості. Високий рівень прагнення до автономності обумовлює високу совісність, морально-етичну відповідальність, розвиненість моральних суджень, цінностей доброти, гуманізму, великодушності, співчуття, честі, поваги, ввічливості, поблажливості, скромності, поважності, лагідності, щирості. Тип відповідальності характеризує у студентів різний рівень розвитку етичної свідомості: студенти з етичною та нормативною відповідальністю характеризуються вищими показниками совісності, морально-етичної відповідальності, моральних суджень, цінностей доброти, альтруїзму,

співчуття, благородства, поваги, моральності, ввічливості, скромності, совісності, лагідності, витривалості. Визначено, що розвиненість таких параметрів саморегуляції, як моделювання та оцінка результату обумовлюють вищий рівень спрямованості на добро та духовні цінності

Аналіз результатів експериментального дослідження дозволив встановити наявність значущих кореляційних зв'язків між змінними всіх компонентів етичної свідомості досліджуваних, що виступає свідченням взаємообумовленості визначних психологічних чинників у їхньому впливі на подальший розвиток етичної свідомості студентської молоді. В ході дослідження з'ясовано, що розвиток етичної свідомості студентської молоді визначається комплексом визначених психологічних чинників.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі представлено теоретичне узагальнення і запропоновано практичне розв'язання наукової проблеми розвитку етичної свідомості студентської молоді, що виявляється у визначенні теоретичних засад означеної проблеми; виявленні особливостей прояву етичної свідомості в особистості студентського віку; встановленні психологічних чинників її розвитку; обґрунтуванні й розробці моделі та програми розвитку етичної свідомості студентської молоді шляхом актуалізації визначених психологічних чинників.

Результати проведеного дослідження засвідчили розв'язання поставлених задач і дали підстави для формулювання таких висновків:

1. Міждисциплінарний теоретичний аналіз понять «етика» та «мораль» дозволяє визначити етичну свідомість як форму індивідуальної свідомості, що характеризує процес осягнення моралі особистістю, рефлексію нею моральних і соціальних норм. Етична свідомість виявляється відображенням суспільного буття і формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, водночас виступаючи суб'єктивною стороною моралі. У пізньому юнацькому віці і ранній зрілості, коли оформлюються моральноетичні якості та рефлексивні уміння особистості, етична свідомість характеризується домінантністю, а студентський вік може вважатися сензитивним періодом для розвитку етичної свідомості.

2. Етична свідомість студентської молоді може визначатися як динамічне психічне утворення, наповнене моральними значеннями, смислами та чуттєвим змістом, що диктуються специфікою індивідуальної етичності та моральності, а також особливостями соціальної ситуації розвитку особистості студентського віку – потребою в самоактуалізації, потребою у прийнятті власної етикоморальної системи. Етичні «значення» представлені моральними нормами й категоріями, критерієм їх розвитку визначено засвоєння моральних норм і

категорій, тобто опанування особистістю в процесі онтогенезу встановлених в соціумі правил, принципів, традицій; дотримання імпліцитних патернів і правил поведінки, соціальних норм, тобто розвиненість моральних суджень. «Смисли» знаходять своє втілення в морально-духовних цінностях, мотивах моральної поведінки, є суб'єктивацією моральної системи, сформованістю відповідальності за дотримання соціальних і моральних норм, спрямованістю на добро та заперечення зла. «Чуттєва тканина» характеризується особливостями сприйняття норм моралі, подій та вчинків, її критерієм виступає осмисленість етичного бачення світу – усвідомлений емоційний відгук на етичні явища, переживання етичних критеріїв добра та зла, індивідуальна семантика морально-етичних категорій. Розвиток етичної свідомості носить індивідуальний характер, зумовлений самим суб'єктом, який піддає сумніву засвоєні моральні уявлення та встановлені норми, на основі рефлексії приймає власну етико-моральну систему та здійснює моральну оцінку вчинків і явищ дійсності.

3. За результатами емпіричного дослідження компонента «значення» встановлено, що моральні судження студентської молоді, зазвичай, здійснюються на конвенціональному та постконвенціональному рівнях, причому з мірою дорослішання та оволодіння професією у студентів зростає загальний рівень морального розвитку, що позначається у переході від гедоністичної та рольової стадій морального розвитку до нормативної та раціонально-релятивістської стадій. За результатами дослідження компонента «смисли» встановлено, що низький рівень совісності та морально-етичної відповідальності зростають, починаючи з третього курсу навчання у ЗВО. Динаміка більшості показників термінальних (доброти, гуманізму, альтруїзму, совісті, справедливості, толерантності, благородства, честі, поваги та моральності) та інструментальних (ввічливості, чесності, порядності, совісності, відданості, витривалості, обов'язковості, принциповості, щирості, безкорисності) є стрибкоподібною, нелінійною, характеризується зниженням на третьому курсі. Порівняльний аналіз компонента «чуттєва тканина» у студентів

різних курсів за результатами дослідження семантичного простору моральноетичних категорій добра, вірності, обов'язку, гідності, відповідальності, правди, совісті та справедливості дозволив зробити висновок, що процес вироблення власних моральних принципів відбувається у студентів дуже повільно, а деякі моральні норми і категорії не набувають для них реального особистісного смислу.

4. Визначено низку психологічних чинників розвитку етичної свідомості особистості студентів. Одним з найбільш істотних факторів розвиненості етичної свідомості є ясність Я-концепції, яка виражена в показниках розвитку Его-ідентичності і позитивно позначається на рівні совісності, моральноетичної відповідальності та моральних суджень та категорій, а також цінностях доброти, альтруїзму, совісті, великодушності, співчуття, моральності, поваги, ввічливості, чесності, порядності, поблажливості, скромності, поважності, совісності, відповідальності, душевності, вдячності, лагідності, ширості. Висока міра розвитку потреби в самоактуалізації характеризуються у студентів найвищими показниками цінностей справедливості, співчуття, честі, поваги, поблажливості, скромності, вдячності, відданості, совісності, морально-етичної відповідальності та моральних категорій. Рефлексивність позитивно позначається на етичній свідомості студентів, оскільки студенти з домінуванням системної рефлексії, які здатні адекватно оцінювати ситуацію та себе, характеризуються найвищими показниками совісності, морально-етичної відповідальності, спрямованості на добро, моральних суджень, цінностей доброти, справедливості, великодушності, співчуття, честі, поваги, моральності, ввічливості, поблажливості, скромності, відповідальності, вдячності, відданості, лагідності, натомість студенти з домінуванням квазірефлексії та інтроспекції мають нижчі показники розвитку етичності свідомості. Високий рівень прагнення до автономності обумовлює високу совісність, морально-етичну відповідальність, розвиненість моральних суджень, цінностей доброти, гуманізму, великодушності, співчуття, честі, поваги, ввічливості, поблажливості, скромності, поважності, лагідності,

щирості. Тип відповідальності характеризує у студентів різний рівень розвитку етичної свідомості: студенти з етичною та нормативною відповідальністю характеризуються вищими показниками совісності, морально-етичної відповідальності, моральних суджень, цінностей доброти, альтруїзму, співчуття, благородства, поваги, моральності, ввічливості, скромності, совісності, лагідності, витривалості. Визначено, що розвиненість таких параметрів саморегуляції, як моделювання та оцінка результату обумовлюють вищий рівень спрямованості на добро та духовні цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболіна Т. Проблеми соціальної етики в сучасному суспільстві. Київ : Социс, 1999. 50 с.
2. Антилогова Л. Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Новосибирск, 1999. 434 с.
3. Бездухов А. В. Проблема существования этического сознания учителя. Известия Самарского научного центра. 2013. № 2 (3). С.576-580.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
5. Блохіна І. О. Морально-етична складова управлінської діяльності керівника ВНЗ. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/11160/1/11.pdf>.
6. Бондарчук І. О. Модель особистісного розвитку студентської молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2009. Т. 1, вип. 74. С. 49-56.
7. Боришевський М. Й. Соціально-психологічна сутність та генеза духовності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2009. Т. 11, ч. 5. С. 50-59.
8. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности (Психологическое исследование). Москва : Знание, 1985. 64 с.
9. Булах І. С., Долинська Л. В. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів : навч.-метод. посіб. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 116 с.
10. Галієва О. М. Розвиток саморегуляції ситуативної тривожності майбутніх психологів у процесі професійної підготовки : автореф. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2019. 19 с.
11. Галузяк В. М., Сметанський М. І., Шахов В. І. Педагогіка : навч. посіб. Вінниця : Планер, 2012. 400 с.

12. Гуманістична психологія: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістико зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології) : у 3 т. / упоряд. Р. Трач і Г. Балл. Київ : «Пульсари», 2005. Т. 2. 279 с.
13. Донцов А. В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді : монографія. Харків : Шлях, 1999. 226 с.
14. Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія / ред.: І. М. Дзюба та ін. URL: <https://esu.com.ua/article-18041>.
15. Етика : навч. посіб. / Т. Г. Аболіна та ін. Київ : Либідь, 1992. 328 с.
16. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 783 с.
17. Каленський А. А. Розвиток професійно-педагогічної етики у майбутніх викладачів спеціальних дисциплін : монографія. 2-е вид., випр. і доп. Київ : ЦП «Компринт», 2016. 424 с.
18. Капустина Н. Г. Этическое сознание младших школьников. *Начальная школа плюс До и После : материалы о Школе*. 2006. №3. С.3-9.
19. Корчикова І. В. Особистісна автономія як чинник визначення життєвої перспективи в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2014. 246 с.
20. Кузнецов О. І. Психологічний аналіз та систематизація духовних цінностей особистості. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. Вип. 5. С. 10-15.
21. Максимов Л. В. Этика и мораль: соотношение понятий. *Этическая мысль*. 2003. Вып. 4. С. 14-22.
22. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Київ : Либідь, 2002. 384 с.
23. Мацьків І. В. Скарбниця мудрості. Розвиток морально-етичних поглядів і теорій. Філософія свідомості. Київ : ОВК, 2020. 512 с.
24. Меднікова Г. І. Становлення особистісної зрілості студентів. Харків : ХНПУ, 2015. 287 с.

25. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Рівне, 2005. 455 с.
26. Пов'якель Н. І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 295 с.
27. Психологічні закономірності розвитку громадської свідомості та самосвідомості особистості : у 2 т. / за ред. М. Й. Боришевського. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2. 308 с.
28. Сорокоумова С. Н., Исаев В. П. Психологическая структура нравственного сознания у будущих специалистов социномического профиля. *Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р. Е. Алексеева*. 2013. № 3 (100). С. 279-288.
29. Турбан В. В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 487с.
30. Фурман А. А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 94-99.
31. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования : монографія. Київ : Миллениум, 2003. 152 с.
32. Шевченко Н. Ф. Етична свідомість: філософсько-психологічний зміст. *Науковий Вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. 2015. № 5. С. 120-124.
33. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 167-180.
34. Шипко М. В. Особливості розвитку етичної свідомості у студентському віці. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 2 (10). С. 152-158.
35. Шипко М. В. Модель розвитку етичної свідомості студентської молоді. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 1 (11). С. 101-106.

36. Шипко М. В. Психологічні чинники розвитку етичної свідомості студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2020. 25 с.
37. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. San Francisco : Harper & Row, 1984. 768 p.
38. Marcia J. E., Friedman M. L. Ego identity status in college women. *Journal of Personality*. 1970. № 44. P. 675-688.